

GRAMSCI ÉRTELMEZÉSEK ÉS PERIODIZÁCIÓJUK NÉHÁNY ELMÉLETI KÉRDÉSE

SZABÓ TIBOR

1. „Ha olyan világnézet születését akarjuk tanulmányozni, amelyet megalapítója sohasem fejtett ki módszeresen (s amelynek lényegi koherenciája nem egy bizonyos műben vagy művek sorában keresendő, hanem a koncepció elemeit magában foglaló sokoldalú intellektuális életmű egész fejlődésében), ezt a legszigorúbb precizitással, tudományos lelkiismeretességgel és intellektuális tisztességgel, minden prekonceptiótól és apriorizmustól vagy előzetes állásfoglalástól mentesen lefolytatott minuciózus filológiai munkának kell megelőznie”¹ — írja Gramsci a gyakorlat filozófiájának tanulmányozásával kapcsolatban felmerülő módszertani kérdésekről. Teljességgel világos azonban, hogy a „Börtönfüzetek” e megjegyzése — s az ezt követő egyéb, az elméleti anyag feldolgozására vonatkozó fejtegetései is — általános érvényükön túl, saját munkái feldolgozásához kívánnak útmutatót adni. Az ő esetében ezen szerzői utasításokra különösen szükség van, hiszen az elmúlt harminc év alatt — amely során munkáival ismerkedett a világ — életének eseményeit, főleg elméleti jellegű megjegyzéseit lényegesen eltérő módon, sokszor egymásnak teljesen ellentmondóan elemezték. Elméletének és cselekedeteinek igazi és torzításmentes megértéséhez azonban — mint arra maga is többször utal — elengedhetetlen, hogy felvázoljuk azt a folyamatot, amely során gondolata ismertté vált és behatolt előbb az olasz, majd a nemzetközi kulturális életbe. Műveiből következnek ugyanis az eltérő interpretációs lehetőségek: s így nem közhely, ha azt mondjuk, hogy a különféle értelmezések közül az a helyes, amely művei valóságos összefüggéseire és fejlődésben való vizsgálatára épül. Ennek kiválasztására azonban csak akkor vagyunk képesek, ha ismerjük magukat az írásokat és a szerzőt is. Az olasz forradalmár és filozófus esetében ez a munka speciális — és tegyük hozzá nagyon bonyolult — feladatot jelent a kutatás számára. A módszertani alapelveket maga Gramsci foglalja össze ekképpen: „. . . a kutatásnak a következő vonalat kell követnie: 1. rekonstruálni az életrajzot, nemcsak a gyakorlati, hanem kivált a szellemi tevékenységet illetően; 2. minden művet, a legjelentéktelebbeket is, időrendben regisztrálni, belső motívumok szerint felosztva: szellemi formálódás, érettség, az új gondolkodásmód, életfelfogás és világnézet birtokbavétele és alkalmazása. A vezérmotívumnak, a fejlődésben lévő gondolkodás ritmusának a kutatása fontosabb kell hogy legyen az egyes alkalmi megállapításoknál és a kiragadott aforizmánknál.”² Általános jelentőségén túl, ez az utalás is saját munkásságára vonatkozik: megmutatja azt, miként kell feldolgozni azt az életművet, amelynek csak elenyésző része jelent meg a szerző

¹ Antonio Gramsci: „Filozófiai írások”, Kossuth, Budapest 1970, 137.

² Uo. 138—139.

életében. Gramsci műveinek halála utáni sajtó alá rendezése egybeesik az arról adott interpretációk kialakításával s így az objektív és szubjektív körülmények, valamint a distancia hiánya miatt a téves értelmezésekre nagyobb lehetőség adódik, mint egyébként. A kutatásnak tehát mindig szem előtt kell tartani azt, hogy amikor Gramsci „sorsáról” beszélünk, magának Gramsci műveinek lényegéről is szó van. Azért is így van ez, mert jóval halála után tisztázták életének alapvető fontosságú állomásait: ő maga zárkózott természetű volt (amit talán még Szárdiniából hozott magával), s alig beszélt magáról, még kevésbé hozta szóba annak a közel tíz esztendőnek az eseményeit, amit a börtönben töltött. Erről írja anyjának: „Én nem szoktam beszélni életem negatív tényezőiről, főleg azért nem, mert nem akarom, hogy sajnáljanak . . . De az, hogy nem panaszkodom, nem jelenti, hogy börtönéletem negatív tényezői nem léteznének, hogy ez az élet ne lenne súlyos teher . . .”³ Életének és munkásságának történetét több életrajz vázolja fel, amelyek közül a legsikerültebb Fiori 1966-ban (!) közzétett — magyarul eddig még nem publikált — biográfiája. Ugyanakkor nemcsak életéről, hanem ezzel szoros összefüggésben elméleti munkásságáról is csak homályos kép alakulhatott ki: világos volt gondolatainak orientációja, a haladó erők teoretikus és gyakorlati támogatása, de ezen koncepcióit nem fejtette ki koherens módon. Mindössze a pártban végzett felvilágosító munkája és számtalan újságcikk nyomán lehetett következtetni egységes koncepciójának meglétére. Ezekből az írásokból — amelyek egyébként „Politikai írások”⁴ címmel láttak napvilágot 1967-ben (!) — sokat kellett azonosítani, mert szerzőjük nem írta azokat alá. Letartóztatása utáni feljegyzéseit pedig — amint ezt később elemezzük majd — csak 1948-ban kezdik közölni. Így a Gramsci értelmezések első fázisát, amely még életében kialakult róla és azokat az elemeket tartalmazta, amelyek saját sorsának és politikai cselekvésének felnagyításából táplálkoztak, — jól jellemzi az az első méltatás, amelyet elvtársai és harcostársai adtak róla halála után egy évvel Párizsban.⁵ Ebben a kiadványban ilyen címeket olvashatunk: „Gramsci a munkásokkal”, „Gramscival a börtönben”, „Az ő nagysága és egyszerűsége”, „Mester és vezető” stb., — amelyek alapvetően helytállóak, de a későbbiek során gazdagításra és kibővítésre szorultak, mert kiderült: ennél lényegesen nagyobb jelentőségű a forradalmár-gondolkodó életműve. S nem tartjuk kizártnak, hogy még ebből az időből származnak azok a nézetek, amelyek aztán torzításhoz — a politikai elemek egyoldalú túlhangsúlyozásához — vezettek.

Gramsci érezte azt a problémát, amit saját életművének rekonstruálása jelentett a kutatás számára. Erről így ír: „. . . az illető gondolkodó műveinél különbséget kell tenni azok között, amelyeket ő maga fejezett be és publikált, valamint azok között, amelyek befejezetlenek, tehát kiadatlanok maradtak, s amelyek valamelyik barátja vagy tanítványa által publikáltattak, nem mentesen javításoktól, átírásoktól, kihagyásoktól stb., vagy a kiadó aktív beavatkozásától. Világos, hogy *e posztumusz művek tartalmát igen nagy óvatossággal és körültekintéssel kell fogadni, mert nem tekinthető véglegesnek*, csupán megmunkálás alatt álló, még provizórikus *nyersanyagoknak*; nincs kizárva az sem — különösen, ha a mű hosszú ideig várt kidolgozásra, s a szerző nem tudta magát rászánni a befejezésre —, hogy a szerző ezeket részben vagy egészében elvetette, s nem tar-

³ Antonio Gramsci: „Levelek a börtönből”, Szikra, Budapest 1949. 92.

⁴ Antonio Gramsci: „Scritti politici”, Editori Riuniti 1967.

⁵ Gramsci, Párizs, Edizioni italiane di cultura sociale, 1938.

totta kielégítőnek.”⁶ Ezek a megjegyzések a gyakorlat filozófiájáról utalhatnának a „Gazdasági-filozófiai kéziratok”-ra vagy akár a „Német ideológiá”-ra, de a hosszú ideig tartó kidolgozás kétségtelenné teszi, hogy inkább saját munkáiról van szó, mint az előbb említettekről. Ezt támasztják alá Gustavo Trombetti Gramsci börtönéletéről szóló beszámolójának a „Börtönfüzetek”-re vonatkozó megjegyzései is: „Arról, hogy mire használta volna a füzetek megjegyzéseit, azt mondotta, hogy (saját szavaival) ha élve kikerülök a börtönből . . . lesz bőséges anyagom, amit ki kell még fejtenem, azonban — ezzel szemben — lesz olyan is, aminek nem sok hasznát veszem . . .”⁷ Sajnos ezt a munkát nem tudta elvégezni, s így életművének legnagyobb része — ha nem az egész — *posztumusz* kiadásának minősíthető. Ezért aztán érthető módon különösen nagy felelősség hárul azokra, akik e munka elvégzését vállalták és szorgalmazták, mert töredékekből kell összerakni úgy munkásságát, hogy e rekonstrukció során valódi Gramsci-képet alakítsanak ki anélkül, hogy minden korra és minden helyzetre alkalmazható sémára degradálnák gondolatait és tetteit. Könnyen belátható, hogy nem kis feladatot jelent e munka a Gramsci-kutatás számára: akadtak is bőven — és még ma is újból és újból előkerülnek — olyan interpretációk, az elemek olyan összerakása, amelyek helytelenül és — szándékosan vagy esetleg szándék nélkül — torzítva tükrözik vissza életének vagy elméletének egyes szakaszait. Mindezek a már fentebb vázolt nehézségekből származnak, s főleg abból, hogy e posztumusz életmű rekonstruálása csak nagyon lassan indult meg: először 1946-ban jelent meg Felice Platone tollából az első — filológiaiilag is pontosságra törekvő — híradás Gramsci börtönben készített jegyzeteiről⁸ —, de a széles közönség még ennél is később, 1948-ban, illetve a rá következő évben ismerkedett meg leveleivel és feljegyzéseivel.

2. Mielőtt konkrétan is rátérnénk e Gramsci munkák megjelentetési körülményeire és azokra a problémákra, amelyekkel e közreadás jár, szükségesnek mutatkozik a késés okainak számbavétele már csak azért is, mert egyes — kétségkívül tendenciózus — értelmezések szerint inkább szándékos késleltetésről, mint egyszerű késésről van szó. Legutóbb az eddigieknél is lényegesen élesebben vetette fel e kérdést Maria-Antonietta Macciocchi, aki szerint Gramsci halála és műveinek első kiadása között eltelt tíz (!) esztendő már önmagában is azt bizonyítja, hogy szándékos „elszigetelésről” van szó, „amire a pártja ítélte” őt, olyan „magárahagyásról, amellyel saját pártja és az Internacionálé megtagadta őt”.⁹ Olyan „csendösszeesküvést” szóttek ellene, amely megakadályozta gondolatainak és cselekedeteinek igazi megismertetését a széles tömegekkel — mondja M. A. Macciocchi. Ez pedig szerinte abból az ellentétből fakad, amely Gramsci és az OKP akkori vezetése, elsősorban Togliatti között már az 1926-os évben elkezdődött, majd 1935-től haláláig tartott. Sokáig az „eltussolás politikáját” folytatták, s ezeket a nézeteltéréseket sem hozták nyilvánosságra. M. A. Macciocchi ezen koncepciója — amelyet már többen is hevesen támadtak — azt szeretné bizonyítani, hogy elsősorban szubjektív tényezők játszottak szerepet Gramsci munkáinak kései kiadásában. Ez azonban egysíkú és leegyszerűsítő magyarázat lenne. Véleményünk szerint azonban elsősorban *objektív* körülmé-

⁶ Antonio Gramsci: „Filozófiai írások”, 139. (Kiemelés tőlem — Sz. T.)

⁷ Lásd: „Rinascita”, 1965/18, 31.

⁸ Felice Platone: L’eredità letteraria di Gramsci: Relazione sui Quaderni del carcere; „Rinascita”, 1946/4, 81—90.

⁹ Maria-Antonietta Macciocchi: „Pour Gramsci”, Éd. du Seuil, Párizs 1974, 34—35.

nyek együtthatása okozta azt, hogy a politikus-filozófus elméleti és gyakorlati munkásságának minden jelentőségét csak több éves késéssel kezdik felmérni, amelynek természetesen szubjektív vonatkozásai is vannak, de nem olyan értelemben, mint azt M. A. Macciocchi gondolja. Ezen objektív okok között első helyen szerepel a fasizmus olaszországi megerősödése, amely már jóval Gramsci halála előtt azt eredményezte, hogy az OKP vezetősége — köztük Togliatti is — emigrációba kényszerült: részben Moszkvában, részben Párizsban telepedtek le időlegesen. Maga Togliatti is csak 1944-ben tér haza.¹⁰ A börtönben lévő volt pártvezetővel csak fivéréen, sógornőjén, Tatjánán és barátján, Piero Sraffán keresztül tudtak kapcsolatot tartani. Gramsci halála után a fasizmus bukása és a II. világháború befejezése adta meg az első lehetőséget arra, hogy az olasz kommunisták és marxisták az antifasiszta harcra túl saját kultúrájuk ápolására és fejlesztésére is gondoljanak. Ekkor indulnak meg a Gramsci-kutatások is. Ennek kibontakozását azonban — az előbb említett objektív körülményeken túl és azokkal szoros kapcsolatban — még az is hátráltatta, hogy több oknál fogva a „Börtönfüzetek” nem állt a kutatás rendelkezésére. Egyrészt anyagi valóságában sem volt fellelhető: az események forgatagában diplomatatáskáról diplomatatáskára vándorolva a 33. füzet — Gramsci végakarata szerint¹¹ — Moszkvába kerül feleségéhez, s itt ismerkedik meg tartalmával a párt ott emigrációban tartózkodó vezetősége s maga Togliatti is. Másrészt éppen az akadályozta a füzetek széles körű megismertetését, hogy maguk az örökséget gondozók — ideértve Togliattit is — nem tudták, hogy milyen konkrét állásfoglalás található a szóban forgó füzetekben. Ez talán kissé meglepő kijelentés, mert a kutatás sokáig úgy tartotta számon e problémát, mint ahol nincs vitatható pont: Togliatti mindig is ismerte legjobb barátjának, „Mesterének” írásait, gondolatait. Az, hogy nem ismerte a füzetek tartalmát, csak 1964-ben, halála után vált nyilvánvalóvá, amikor nyilvánosságra hozták azt a levelet, amelyet nem sokkal Gramsci halála után írt Angliába P. Sraffához. Ebben — egyebek között — ezt írja: „Nagyon kérek, tudasd velem pontosan, milyen útmutatásokat hagyott Antonio írásainak esetleges közzétételével, vagy még inkább tanulmányozásával és felhasználásával kapcsolatban. Elsősorban a börtönírásaira gondolok, de a többiekre, az előzőkre is. Ahogy én tudom, a börtönírások biztos helyen vannak és lassacskán eljuttatják azokat ide. *Azonban semmi, még hozzávetőleges elképzelésem sincs róluk. Arról, hogy miről is szólnak.* Olyan módon vannak összeállítva, hogy viszonylag rövid idő alatt ki lehet adni ezeket (?) Mit kell még rajtuk dolgozni (?) Stb.”¹² Világos tehát, hogy nagy segítségére van az az információ, amit P. Sraffa — Gramsci utolsó éveinek szemtanúja és barátja — a füzetekről ír válaszában Togliattinak.¹³ Ebből néhányan

¹⁰ Gramsci és Togliatti kapcsolatáról, Togliatti a pártban és a Gramsci-örökség ápolásában játszott szerepéről és egyéb kérdésekről lásd Ernesto Ragionieri: „Palmiro Togliatti”, Ed. Riuniti, 1973.

¹¹ A füzetek sorsáról és P. Sraffa szerepéről kapunk tájékoztatást Tatjánának Gramsci halála után Sraffához Cambridge-be írt leveléből: „De mindenekelőtt azt szeretném, ha közölné, hasznosnak, sőt feltétlenül szükségesnek tartja-e, hogy rendezze Nino (Antonio) kéziratait. Semmi kétség se lehet afelől, hogy ezt a munkát csakis hozzáértő ember végezheti el. Nino kívánsága az volt, hogy tegyek el mindent Giulia (felesége) számára, hogy őrá bízjak mindent, míg másképpen nem rendelkezik.” A. Gramsci: „Levelek a börtönből”, Kossuth 1974, 392. — A levél kelt 1937. május 12-én.

¹² La lettera inedita di Togliatti a Sraffa; „Rinascita”, 1967/15, 15.

¹³ Paolo Spriano: Gli ultimi anni di Gramsci in un colloquio con Piero Sraffa; „Rinascita”, 1967/15, 14–15.

arra következtetnek, hogy Togliatti saját magának akarta fenntartani barátja szellemi örökségének javát, s ezzel igyekeznek magyarázni a késés fő okát. Hogy Togliatti személyes szándéka nem ez volt, és hogy ezzel együtt az „eltusolás politikája” nem fedi a valóságot, azt jól bizonyítja ugyanezen levél néhány más megjegyzése. Így például a következőképpen folytatja Togliatti: „Antonio politikai és irodalmi örökségének gondozása jóval fontosabb dolog, minthogy véletlen találkozásainkra lenne bízva . . . Végül te mit gondolsz börtönlevelei válogatásának egy esetleges kiadásáról.”¹⁴ Ezek a mondatok kétségkívül bizonyítják írójuk őszinte szándékát — egyébként az egész levélen ez húzódik végig — Gramsci hagyatékának gondozását illetően. Ezen túl azért is pozitívnak kell megítélnünk Togliatti szerepét a Gramsci életmű gondozásában, mert ő volt az első, aki felismerte — miután megismerte — a börtönfüzetek és más írásainak jelentőségét, még akkor is, ha szándékai az objektív körülmények folytán — mint amilyen a II. világháború utáni demokratikus fordulat előkészítése, a párt sorainak erősítése stb. — nem is válhattak valóra az általa elképzelt ütemben. De hazatérte — 1944 — után több előadásban is megemlékezett barátjáról és Mesteréről.¹⁵ Amint látjuk tehát nem véletlenül tartja G. Amendola kettejük viszonyának problémáját az újabb kori Gramsci-kutatások középponti kérdésének¹⁶, s bizonyos vonatkozásban helyesen ítél az, aki úgy tartja: „. . . talán ma Gramsci művének nem lenne meg az a súlya és értéke, amellyel rendelkezik”, ha Togliatti nem kezdeményezte volna a politikus-filozófus munkásságának tanulmányozását.¹⁷

3. A posztumusz életmű rekonstruálása tehát — az említett okok miatt — ténylegesen csak majd tíz évvel Gramsci halála után hozza meg első eredményeit. Az addig Gramsciról kialakított kép alapvetően legendáris jellegű volt, s nélkülözte azt a szükséges — sőt elengedhetetlen — filológiai munkát, amelyre egyébként maga Gramsci hívja fel a figyelmet. Ebben a helyzetben némi változás áll be F. Platone már említett szerény ismertetésével, amely a „Börtönfüzetek” szétszórjt jegyzeteit igyekszik egyfajta rendbe szedni. Az anyag gondolati egységbe rendezését nemcsak „nyersanyag”-jellege nehezítette meg, hanem az is, hogy nem állt Platone rendelkezésére mind a 33 füzet; ebből egy — amelyet később a Machiavelliről szóló részbe iktattak be — kimaradt az első rendezésből.¹⁸

Komolyabb változások kezdetét jelezte a Gramsci-kutatások terén Togliatti abban a beszédében, amelyet 1946. március 10-én tartott a pisai Scuola Normale Superiore megnyitása alkalmából. A megnyitó előadás addig kiadatlan szövegét méltatva a „Rinascita” szerkesztője a közzététel alkalmával (1967) azt mondja: „Az 1946. márciusi előadásban (Togliatti) folytatta azt a munkát, amit Gramsci elkezdett. *De csak keveset tudtunk huszonegy évvel ezelőtt Gramsciról és műveiről*, így Togliatti ezen előadása volt . . . az első, ha nem a legelső nagy módszertani lecke.”¹⁹ Ebben az előadásában Togliatti méltatta a marxizmus olaszországi

¹⁴ „Rinascita”, 1967/15, 15.

¹⁵ Mint Nápolyban 1945. április 29-én. Lásd Palmiro Togliatti: „Gramsci”, Ed. Riuniti, 1967.

¹⁶ Lásd: Prassi rivoluzionaria e storicismo in Gramsci; „Critica marxista”, 1967/3, 16.

¹⁷ Lásd P. Spriano cikkét; „Rinascita”, 1967/24, 19.

¹⁸ Lásd erről részletesebben V. Gerratana: „Gramsci e la cultura contemporanea, 1969–1970”, Ed. Riuniti-Istituto Gramsci II.

¹⁹ „Rinascita”, 1967/3, 3. (Kiemelés tőlem — Sz. T.)

fejlődését B. Spaventától Labrioláig, majd ezt mondta: „Folytatni kellett azt a munkát, amit Antonio Labriola megkezdett. Volt aki képes volt erre: a mi Gramscink, akinek filozófiai és tudományos írásait néhány héten belül fogjuk közzétenni. *Mindnyájan el fognak majd ámulni e gondolat mélységén*, amellyel sikerül összekötnie és ötvöznie a szigorúan marxista gondolatot az évezredek olasz kulturális tradícióival.”²⁰ Azon túl, hogy az előadás kétségbevonhatatlan tényként elemzi az olasz materialista kulturális vonulatot, s ezzel jelzi azt a harcót, amely a lenini értelemben vett „két kultúra” között megy végbe, — jelzi azt a mérföldkövet is, amit Gramsci munkáinak első kiadása jelent az egész olasz kulturális életben. Börtönből írott levelei — ha nem is teljes terjedelemben és formában — 1947-ben jelentek meg a torinói Einaudi kiadónál, s ettől az időponttól számítják a kutatók Gramsci gyakorlata és elmélete konkrét behatolását is az olasz és nemzetközi szellemi életbe. Tudományos és filozófiai írásai pedig még később, 1948-ban jelennek meg „A történelmi materializmus és Benedetto Croce filozófiája” címmel, s bár töredékes és némileg módosított szövegeket is tartalmaz, alapvető eszközzé vált a későbbiek során e kötet javított és bővített kiadása a Gramsci-kutatásban.

3. 1. A filozófus-politikus „sorsának” periodizációs kísérleteiben egyöntetűen fontos kiindulási dátum a „Levelek” megjelenésének ideje: 1947. A kutatók többsége általában elismeri azt, hogy ekkor új szakasz kezdődött Gramsci megismerésének folyamatában. Nemcsak az olasz marxisták, — mint Spriano, Amendola, Lepre és mások —, hanem a hazai Gramsci-kutatók is hangoztatják a posztumusz publikációjú írások első kiadásának jelentőségét. Sallay Géza, aki Magyarországon elsőként igyekezett sokoldalúan bemutatni e gazdag életművet, erről így ír: „Már leveleinek kiadása is eseményszámba ment: a belőlük áradó kommunista emberség és humanizmus valóságos diadalutatót tett meg a legkülönbözőbb rendű, rangú és pártállású olaszok, de különösen a tömegek szívében, s a kötet Pellico híres börtönaplója mellett az olasz irodalom klasszikus alkotásainak sorába lépett (még Croce sem tudta kivonni magát varázsos hatása alól). A börtönfüzetek publikálása pedig óriási jelentőségű volt nemcsak az olasz kommunista és munkásmozgalom, hanem az egész olasz kulturális élet szempontjából is. Nyugodtan megállapíthatjuk, hogy *fordulatot, új korszakot nyitottak* a filozófiai, politikai, történelmi és művelődéstörténelmi irodalomban és az irodalomkritikában.”²¹ Ami tehát magát a periodizálást illeti, az semmiféle vitára sem ad alkalmat; — annál inkább problémás az írások közzétételének módja, amely — főként az utóbbi időkben — igen heves polémia tárgyát képezte és képezi bizonyos értelemben ma is. A fő kérdés az, vajon hogyan is kell értelmezni azokat a lerövidítéseket, kihagyásokat és módosításokat, amiket mind a levelek, mind a börtönírások első kiadásaiban találhatunk. Nem vezetnek-e ezek az átírások és módosítások egy torzult Gramsci-kép kialakításához? A kérdés fölvetése — úgy gondoljuk — jogosult, hiszen ha a kihagyások és lerövidítések a koncepció lényegét érintik, akkor azok egyfajta vulgarizáláshoz és kétségkívül, torzításhoz is vezethetnek. Gramsci maga pontosan előre látta munkái közzétételével járó veszélyeket és nehézségeket, s felhívta a figyelmet ezek elkerülésének lehetőségeire, módjaira. A vád bizonyos vonatkozásban jogosan

²⁰ „Rinascita”, 1967/33, 6. (Kiemelés tőlem — *Sz. T.*)

²¹ Antonio Gramsci: Marxizmus, kultúra, művészet; „Válogatott írások”, Kossuth, Budapest 1965, Sallay Géza előszavával, 17. Lásd még erről Huszár Tibor „Bevezető”-jét az „Olasz marxista filozófusok írásából” c. válogatáshoz, Kossuth, Budapest 1970, 29.

merül tehát föl a szerkesztőkkel — elsősorban Togliattival, Gramsci hagyatékának fő gondozójával — szemben. A kérdés azonban ennél sokkal összetettebb. Nyilvánvaló, hogy az áthúzott, javított, több formában is át- meg átfogalmazott Gramsci-jegyzeteket nem könnyű úgy rendezni, hogy egységes — viszonylag koherens — képet nyújtsanak. Azt is szem előtt kellett tartani, hogy a viszonylag széles közönségnek szánt marxista gondolatok — amelyek újszerűségéhez nem fér kétség — olyan formában kerüljenek az olvasó elé, hogy annak megfogalmazásai közérthetőek legyenek. Főként ezek a szempontok indokolták az első kiadások rövidítéseit, kihagyásait, nem pedig — amint azt Salvatore Sechi és mások állították — olyan politikai vonatkozású szempontok, amelyek Gramsci gondolatainak szándékos megváltoztatását tűzték volna ki célul. Az ilyen magyarázatokat utasítja vissza Franco Ferri, amikor kifejti: „... a kihagyások mind másodlagosak, kiadói szempontoknak tudhatók be, amelyek vitathatók, de nem politikai-ideológiai célzatúak...”²² Tulajdonképpen Sechi régi érveit újítja fel és élezi ki M. A. Macciocchi, aki megcsonkításnak és cenzúrázásnak tartja a szerkesztői változtatásokat. A „Börtönfüzetek” 1948–51 között publikált hat kötetéről a következőket tartja: „A Felszabadulás után, a sztálini éra virágkorában és a legortodoxabb ’sztálinisták’ magas irányításával adták közre a ’Börtönfüzetek’-et, önkényes kiadásban és címeikkel, amelyek ma is a régiéek... és amelyeket Togliatti választott ki...”²³ Azon túl, hogy M. A. Macciocchi ezen véleménye nem pontos — hiszen a címeket Togliatti Gramsci útmutatása nyomán adta —, világosan felismerhető benne az a — Togliatti halála után egyre többet hangsúlyozott — vélemény, amely alapvető nézeteltéréseket és ellentéteket vél felfedezni Gramsci és Togliatti viszonyában. Kihazsználva a tények kínálta lehetőségeket, Macciocchi olyan helytelen interpretációhoz jut, amelynek számos elméleti következménye is van; s amelyet manapság már egyre több kutató elvet, vagy nem tart kielégítő, kellően differenciáló felfogásnak.²⁴ Ugyanakkor nem lenne teljes Gramsci hatásának első időszakáról adott tablónk, ha nem szólnánk azokról a reális problémákról, amiket a sztálini időszak, a dogmatizmus váltott ki a Gramsci értelmezésekben. El kell ismerni, hogy e korszak nem mindenben segítette Gramsci igazi megismerését, s az újabb kutatási eredmények is ezt támasztják alá. P. Spriano például arról ír, hogy „Gramsci leninizmusát (még inkább a sztálini korszakhoz való viszonyát) teljesen újragondolva, az 1947-től 56-ig tartó tíz év *leegyszerűsítő* terminusaitól — amelynek maga Togliatti is rabul esett —, *egészen eltérő módon* lehet ma felfogni.”²⁵ Ez a 47-es megjegyzés, amely — véleményünk szerint nagyon is elgondolkodtató — tisztán mutatja, hogy ebben az időszakban olyan alapvető témában sem alakulhatott ki — a társadalomban, a nemzetközi kommunista mozgalomban akkor fellelhető objektív tényezők káros hatása miatt — még hozzávetőlegesen sem igaz kép, mint Gramsci és Lenin viszonya. Nem is beszélve arról, hogy a marxizmuson belül megjelenő új gondolatokat mindig Sztálintól valónak hirdették, s ebben az időszakban a Szovjetunióban is úgy beszéltek Gramsciról, mint „Sztálin hú tanítványáról”.²⁶ Ez a helyzet részben újratermelte az

²² „Rinascita”, 1965/4. 31.

²³ M.-A. Macciocchi, i. m. 52.

²⁴ Ezek közül is kiemelkedik Jacques Texier francia marxista filozófus, aki hatékony érvekkel cáfolja például Macciocchi felfogását. Lásd Jacques Texier: Gramsci sort-il du pourgatoire ou va-t-il en enfer; „La Nouvelle Critique”, 1974/76, 33–38.

²⁵ „Rinascita”, 1967/33, 3. (Kiemelés tőlem — Sz. T.)

²⁶ Lásd Evgenii Ambarzumov: Studi gramsciani nell’Unione Sovietica; „Critica

előző korszakból megmaradt felmagasztalás bizonyos formáit, részben újfajta *legendát* termelt ki, amely csak látszólagos ellentmondásban van eredeti gondolatainak ellaposításával. Az utóbbit ugyanis jól szolgálta az előbbi. Ez a legenda — amelynek nálunk is sokat ismételt alapvető eleme „Gramsci az OKP meg-alapítója” tétel volt — lényegében a Togliatti-féle értelmezésen alapult.²⁷ Számos legendáris, felnagyító, mitizáló és heroizáló frázissal igyekeztek „bemutatni” e valódi szenvedésektől zsúfolt életet, s nem látták be minden vonatkozásában azt a jelentőséget, amit elméleti és gyakorlati vonatkozásban Gramsci munkássága jelentett és jelent ma is a marxista filozófia alkotó továbbfejlesztése, valamint a fejlett kapitalista országokban lehetséges szocializmushoz vezető út módzatainak kidolgozása terén. Ez valóban szolgált alapot a politikus-filozófus szellemi örökségét gondozók munkájának a vitájára és bírálataira, de hangsúlyozni szeretnénk, hogy mi azokkal értünk egyet, akik mind munkái kiadásának késése, mind a közzététel ismeretes módja mögött nem látnak semmilyen *szándékos* politikai-ideológiai célzatosságot, vagy *akart* torzító tendenciát. Az 1947-tel kezdődő tízéves periódusban azonban a Gramsci-kutatások — kisebb előrelépések ellenére — bizonyos szűk, a dogmatizmus által megszabott korlátok között mozogtak,²⁸ — s távolról sem tették lehetővé azt a minuciózus munkát, amelyről maga Gramsci beszélt. Ebben a helyzetben lényeges változást — világtörténeti vonatkozásban is — csak az SZKP XX. kongresszusa hozott. Ennek jelentőségét a kutatók szintén nem vitatják. Leonardo Paggi például így ír erről: „Nem véletlenül tartják 1956-ot egyfajta vízválásnak Gramsci munkásságának terjedésében. Igazán ezzel a dátummal záródik az az évtized, amely Gramsci gondolatainak behatolását hozta az olasz kultúrába — és amely a „Levelek” első kiadásával, 1947-tel kezdődik.”²⁹

3. 2. Az 1956-os évvel kezdődő időszak — amelyben a „marxista gondolat, megszabadulva a dogmatikus örökségtől, saját magával vet számot” (Gruppi) — valódi fellendülés *kezdését* jelzi a Gramsci-kutatásban, de az egész marxista filozófiában is.³⁰ Az új szellemű közelítési módok megsokszorozódása azt eredményezte, hogy ebben az időszakban új, egyetemes érdeklődés mutatkozott Gramsci művei iránt, s a kutatók, de a széles közönség is, Gramsci eredeti gondolatainak dogmatikus torzításoktól mentes újrafelfedezését hajtja végre. Ez igazán nagy lendületet adott a Gramsci-kutatásoknak. Újabb — még kiadatlan — munkáit: jegyzeteket, leveleket tesznek közzé, amelyek megalapozzák a részletesebb megismerés lehetőségét. E lényeges és új körülmények oda vezetnek, hogy 1958. jan. 11–13-ra Rómába összehívják az első Gramsci-konferenciát. Fontos állomás ez munkássága értékelésében. „1957-ben a ‚Börtönfüzetek’ egy sor kötetének első kiadása után, a Gramsci-konferencia lehetővé tette, hogy Gramsci munkássága jelentőségéről megtegyék az *első kritikai észrevételeket* és megkíséreljék elhelyezni más politikai és kulturális irányzattal való kapcsolatá-

marxista”, 1967/3, 151. Lásd még Hermann István: „A szocialista kultúra problémái”, Kossuth, Budapest 1970.

²⁷ Lásd G. Amendola: *Rileggendo Gramsci*, i. m.

²⁸ Abban az értelemben, ahogy erről Huszár Tibor beszélt a Cagliariiban tartott Gramsci-konferencián. Lásd Huszár Tibor: *Gramsci e la vita intellettuale ungherese; „Gramsci e la cultura contemporanea”*, II, 435–441.

²⁹ L. Paggi: *Studi e interpretazioni recenti di Gramsci*; „*Critica marxista*”, 1966/3, 152.

³⁰ Elegendő itt arra a fordulatra utalni, amit 1956 Lukács György munkásságában jelentett. Lásd Hermann István: „Lukács György gondolatvilága”, Magvető, Bp. 1974, 322.

ban”³¹ — mondja a római konferenciát értékelve Amendola. Ezen első kritikai méltatások még magukon viselték a kezdet okozta nehézségeket, a legenda nyomait, de az interpretáció megújítására való törekvésük kétségbevonhatatlan tény. Erre a legjobb példát maga Togliatti mutatta, aki erre az értekezletre készítette el „Gramsci és a leninizmus” című, talán legjobban sikerült írását e témáról.³² Mások — mint például a kiváló filozófiatörténész Eugenio Garin — a kutatások későbbi elmélyülésével párhuzamosan bizonyos esetekben lényegesen is változtattak az akkori, 1958-as álláspontjukon. Például csak a későbbiek során — pontosabban az 1966-os Croce-centenárium évében — válik valóra, hogy nem retorikus értékelést adjanak az igen bonyolult Gramsci—Croce viszonyról. Ugyanez áll az olasz historicista vonalhoz, elsősorban Antonio Labriolához való viszonyának problémájára is.³³ Azonban közös vonásuk ettől az időtől fogva a kutatásoknak, hogy mindig azt kutatják: milyen módszertani alapelveket lehet kiemelni a filozófus munkáiból a jelenkori problémák megoldására, — érvényes-e egyáltalán Gramsci gondolata az új, megváltozott viszonyok között is. Ebből az alapállásból számos tipikusan Gramsci ihlette mű keletkezik, amelyek közül Luporini, Gruppi és Badaloni írásai³⁴ külön említést érdemelnek. E jelentős munkák mellett nem szabad megfeledkezni azon interpretációkról sem, amelyek szintén a fordulat éve által nyújtott lehetőségekre támaszkodva olyan képet igyekeztek Gramsciról adni, amely a valóságnak nem megfelelő. Ezek azonban — az előzőekkel szemben — a revizionizmusnak próbálták megnyerni Gramsci munkásságát. Felnagyították eredeti gondolkodásának jelentőségét és eltúlozták, eltorzították — mint Tamburrano vagy S. Francesco — a Szovjetunióhoz való viszonyát, és a revizionizmusra általában jellemző következtetéseket vontak le ezekből. Ezen értelmezések tehát ismét csak nem használták gondolatainak és cselekedetének jobb megismerését, és késleltették a helyes kép kialakítására irányuló törekvéseket is. Az is nehezítette a torzítások elleni harcot, hogy még ebben az időszakban sincs egész és teljes kiadása — a széles tömegeknek is hozzáférhető áron — Gramsci műveinek. Az olasz baloldali sorait pedig egyre inkább kezdi megosztani az a vita is, amelyet az olasz nemzeti kultúra és a historicizmus kapcsolatáról kezdtek az olasz marxisták. Ez vezetett, többek között a szakadáshoz és a későbbiek során Rossanna Rossanda vezetésével az II Manifesto-csoport megalakulásához.

A Gramsci-kutatások középponti kérdése 1964, Togliatti halála után Gramsci és Togliatti viszonyának problémája volt. Tudjuk, hogy a marxista filozófia továbbfejlesztését, „olaszra fordítását” mindketten hasonló módon — elsősorban az olasz társadalmi viszonyok bírálataból kiindulva —, de eltérő hangsúlyozással végezték el. Ez elég volt arra, hogy Togliatti halála után a különböző megközelítést felnagyítva, kettejük alapvető *különbségéről* beszéljenek egyes kutatók, amit még az is alátámasztott, hogy a Togliatti-féle Gramsci elemzés elméleti-filozófiai hiányosságaira terelték fokozatosan a közvélemény figyelmét.

³¹ G. Amendola: Rileggendo Gramsci, i. m. 3. (Kiemelés tőlem — *Sz. T.*)

³² Magyarul az előadás szövege megjelent P. Togliatti „A demokrácia és a szocializmus problémái” (Kossuth 1965) c. kötetben; az ehhez írt vázlatok „A leninizmus Antonio Gramsci gondolkodásában és tevékenységében” címmel „A demokráciáért, a békéért, a szocializmusért” (Kossuth 1974) c. kötetben láttak napvilágot.

³³ Ezt is jóval később tárgyalják. Lásd N. Badaloni: Labriola politico e filosofo; „Critica marxista”, 1971/2, 16–35. stb.

³⁴ Nagy jelentőségű N. Badaloni „Marxismo come storicismo” (Feltrinelli, 1962) c. kötete.

Így alakulhattak ki azok a vélemények, amelyek szerint Gramsci elsősorban elméleti ember, Togliatti pedig politikus — valamint hogy Gramsci állítólag idealista, Togliatti pedig realista felfogású volt. Ezzel szemben — a különbségek eltűzésének ellensúlyozásaképpen — néhány kutató kettejük szinte teljes *azonosságáról* beszél. Ennek a felfogásnak az az alapja, hogy Togliatti igen gyakran hivatkozik cikkeiben, beszédeiben és egyéb előadásában a Mester útmutatásaira. Ebből az a látszat keletkezett, hogy Togliatti tulajdonképpen semmivel sem járult hozzá a gramscii gondolatokhoz, azokat egyszerűen befogadta. Ez az azonosság azonban azzal a veszéllyel jár, hogy eredeti szándékával ellentétben, nem azonosságukat emeli ki, hanem Togliatti *azonosulását* Gramscival, amelynek következtében Togliattinak alárendelt szerep jut csak. Mindkét ismertett — egymással szöges ellentétben álló — felfogás a differenciálatlan elemzés következménye, amely a szubjektív elemek túlhangsúlyozása, valamint az elengedhetetlen történeti distancia hiánya miatt fogalmazódhatott meg. Ezekkel szemben már ebben az időszakban fellépett E. Racionieri és hangoztatta a különbségek és az azonosságok konkrét és differenciált vizsgálatának szükségességét. A probléma összetettsége miatt azonban a kérdés mind a mai napig lezáratlan.³⁵

Gramsci hagyatékának feldolgozása — a barát, Togliatti halála után is útmutatásai szerint — folytatódik. E munka végső eredményeként teszik közzé Gramsci fiatalkori — 1916 — 26-ig írt — újságcikkeinek viszonylag teljes gyűjteményét, amely a következő évek gondos kutatásai nyomán egyre teljesebbé válik. Azért jelentős e cikkgyűjtemény közreadása, mert ez időszak végére — 1967-re — teremődik meg így annak lehetősége, hogy — módszertani útmutatásainak megfelelően — először vizsgálhatják a kutatók az egész életművet *fejlődésében*. Mi, teljes mértékben egyetértve Amendola periodizációjával, úgy véljük, hogy épp erre az időre ért be annak az újszerű vizsgálatnak a gyümölcse, amely főleg a hatvanas évek elején — egyébként hazánkban is — jelentkezett, s amely fokozatosan, a nemzetközi szellemi élet érdeklődését is kiváltva, bontakozott ki. Amendola erről így ír: „1967-ben nemcsak adott, hanem az új helyzet által meg is követelt alkalom nyílt Gramsci munkásságának újszerű átgondolására, amely helyzet az utóbbi tíz évben Gramsci életének tanulmányozásával, kiadatlan írásainak (levelezésének), vagy gyakorlatilag ismeretlen írásainak (cikkeinek) közreadásával, pártvezetői aktivitása dokumentumainak megismerésével, életéről és munkásságáról írt számos tanulmány megjelenésével alakult ki.”³⁶ Mivel a Gramsci-kutatásban 1967 jelentőségének megítélése tárgyában nem alakult még ki véglegesen elfogadott álláspont — egyesek, mint Badaloni tagadják e dátum fontosságát —, mi saját elképzelésünk alátámasztására az eddigiektől eltérően hosszabban kívánjuk indokolni, miért tartjuk fontos csomópontnak 1967-et, miközben utalunk azokra az eredményekre vagy éppen helytelen következtetésekre, melyek ezt az időszakot is jellemzik, hasonlóan az előző időszakok rekonstrukciós munkáihoz.

3. 3. Az 1967-es évvel kezdődő időszak eltér az előző periódusoktól annyiban, hogy ez nem hirtelen, váratlanul bekövetkező fordulat eredményeként állt elő,

³⁵ Erről ír E. Racionieri „Palmiro Togliatti” c. művében több téma vonatkozásában is. Nálunk is szükség lenne már — Komját Irén „Gramsci és Togliatti” („Valóság”, 1968/5.) c. cikke után — e kapcsolat újbóli átgondolására a kutatás újabb eredményei alapján.

³⁶ G. Amendola: „Rileggendo Gramsci”, 4.

hanem hosszú előkészítő munkálatok előzték meg. Ezért aztán a kutatók feladata valójában nem könnyű, amikor azt a határt kell kijelölni, amely során két-ségkívül minőségi ugrás következik be a méltatásokban. Segít azonban a fordulót bekövetkezésének regisztrálásában egyrészt az a néhány igen fontos évforduló s az ezzel kapcsolatos esemény, amelynek megünneplésére számos komoly elméleti cikk is születik; — másrészt az a néhány nagyon heves vita, amely szintén ez idő tájt zajlik az olasz és a nemzetközi filozófiai életben egyaránt.

3. 3. 1. Az évfordulók közül elsőnek említendő a Nagy Októberi Szocialista Forradalommal kapcsolatos félévszázados megemlékezés-sorozat. Ez a nyugati kapitalista országokban felépítendő szocializmus jellegével összefüggő kérdéseknek a tanulmányozását és értékelését teszi különösen aktuálissá, s irányítja rá a figyelmet Gramsci fiatalkori írásai közül azokra, amelyek vagy az orosz forradalom, vagy a szocialista forradalom olaszországi lehetőségeivel foglalkoznak. Különös hangsúlyt kap ez alkalommal — a magyarra még mind ez ideig le nem fordított — híres cikke: a „Forradalom a 'Tőke' ellen.”³⁷ Ebben Gramsci az orosz forradalomról a következőket mondja: „A bolsevikok megtagadják Marx Károlyt, félreérthetetlen cselekvésük bizonyosságával erősítik meg azt, hogy a történelmi materializmus kánonja nem is olyan szilárd, mint ahogy azt gondoltuk és ahogy gondolták . . .”, s mivel „a tények meghaladták az ideológiákat”, a „Tőke” Oroszországban „inkább a burzsoák könyve, mint a proletároké”. De a marxista gondolat tovább él, „amely nem hal el soha és amely az olasz és német idealisztikus gondolat folytatása és amelyikre Marxnál pozitíviztikus és naturalisztikus réteg rakódott.”³⁸ Togliatti, aki szinte elsőként méltatja e cikket, kijelenti: „A kérdésfelvetés, amint látjuk, elhibázott és hibás néhány következtetése is.”³⁹ Gramscit az Októberi Forradalom iránti lelkesedése vitte elméleti vakvágányra, csak így történhetett, hogy Marxtól összekeverte a legális marxisták által adott hamis marxizmus-interpretációkkal. Togliattinak ebben teljesen igaza van, de a későbbi kutatás pontosabban feltárja az olyan tévedések okát és magyarozatát is, mint hogy a forradalmi erők vezetőjének nem Lenint, hanem Csernovot jelölte meg stb. Aurelio Lepre az, aki a „Critica marxista”-nak az Októberi Forradalomra megjelent emlékszámában figyelemreméltó írásban értékeli Gramsci ezen cikkeit. Valójában ezekben történik először kísérlet arra, hogy az eddigiektől eltérően ebben a témában *fejlődésében* vizsgálják meg a politikus-filozófus írásait. Lepre három különböző időben írt cikkben kimutatja, hogy szerzőjük gondolata mennyiben változott, fejlődött, valamint milyen konstans elemeket őrzött meg. A „Jegyzetek az orosz forradalomról” című írásában Gramsci az orosz forradalom jakobinus jellegét hangsúlyozza, amivel nem tud egyetérteni, mert ebben az időben Gramsci számára egy új rend eljövetelét mindenekelőtt a szellemek felszabadítása és az új erkölcsi tudat kialakítása jelentette. A „Forradalom a 'Tőke' ellen” című cikkében megváltoztatja az előző írásaiban hangoztatott véleményét, minden pontatlansága és tévedése ellenére felismerte, hogy az Októberi Forradalom fordulópontot jelentett a nemzetközi munkásmozgalomban. Ezen a cikken azonban végighúzódik — mint Lepre írja — a megítélés bizonytalansága, amely elsősorban informá-

³⁷ Először az „Il grido del popolo” 1918. január 5-i számában jelent meg. Újra kiadva „Rinascita”. 1957. április 4. Nálunk legutóbb Tőkei Ferenc hivatkozik rá „A szocializmus dialektikájához” c. művében (Kossuth 1974), 194.

³⁸ Idézi P. Togliatti: „Gramsci”, Ed. Riuniti, 1967, 166—167.

³⁹ Uo. 166.

ciói, töredékességének és hiányosságának a következménye. Még ebben a cikkében is elítéli a jakobinizmust a forradalom megvívásában. Később, amikor Gramsci egyre tisztább képet nyer az októberi és az azt követő eseményekről, olvassa az „Állam és forradalmat”, a „Két taktikát”, a bizonytalanságot és tévedést a helyes véleményalkotás váltja fel. „Lenin műve” című 1918 szeptemberi cikkéről ezt írja Lepre: „Ebben az írásban már egyáltalán nincs ellentmondás marxizmus és orosz forradalom között, sőt Gramsci határozottan kijelenti, hogy Marx és Lenin között szoros kapcsolat van.”⁴⁰ Látjuk tehát, hogy komoly eredményeket csak a gondolat fejlődésének vizsgálata eredményezhet, mint arra maga Gramsci is utalt.

Az Októberi Forradalom és a leninizmus kapcsán⁴¹ nemcsak Gramsci fiatalkori írásai kerülnek a vita és véleményezés középpontjába, hanem tulajdonképpen egész elméleti rendszere is. Ugyanis az olasz marxisták — elsősorban maga Gramsci — már az orosz forradalom tanulmányozása közben felfedezik azt a különbséget, amely az 1917-es Oroszország helyzete és Nyugat-Európa között van a szocializmushoz vezető út tekintetében. Ez pedig nyilvánvalóvá teszi, hogy a „bolsevikok által befutott úttól szükségszerűen különböző” (Natta) utakon keressék a kapitalista társadalom forradalmárai a szocializmushoz vezető legeredményesebb utat. Ez azonban igen összetett probléma, hiszen félreértelmezésre és félremagyarázásra adhat lehetőséget. Miről van ugyanis szó? Arról, hogy Gramsci „az első marxista teoretikus, aki párosítani tudta a leninizmus tiszta és átgondolt megértését és az Októberi Forradalom egyetemes értékét azzal, hogy szükséges folytatni az elméleti munkát a Nyugat forradalmáért” — írja Occhetto.⁴² Ebben az elméleti — de tegyük hozzá gyakorlati — munkában mindig Lenin útmutatásait tartja szem előtt. Továbbfejleszti Leninnek teljesen soha ki nem dolgozott elméletét az állóháborúról és a manőverező háborúról. Gramsci így ír erről: „Azt hiszem, Ilici (Lenin) megértette, hogy a Keleten 17-ben győzelmesen alkalmazott *manőverező háborúról át kell térni az állóháborúra, mert Nyugaton csak ez lehetséges.*”⁴³ Éppen ezért vált az állóháborúra való áttérés koncepciója a Gramsci-féle elemzés egyik kiindulópontjává és központi magjává. A manőverező háborúval mindent el lehet érni ott, ahol „az állam minden volt, a polgári társadalom pedig kezdetleges és kocsonyás” — ahogy Gramsci írja, „mert az állam megdöntésével együtt bukott az erőtlen ‚polgári társadalom’ is. Ellenben Nyugaton az állam és a polgári társadalom között helyes volt a viszony, s valahányszor az állam megremegett, mögötte mindannyiszor azonnal feltűnt a polgári társadalom erőteljes szerkezete”⁴⁴ — s itt csak egy új történeti blokk létrehozásával és az emberek formálásával lehet eredményt elérni. Ezek a körvonalai az „olasz út a szocializmushoz” koncepciónak, amit Togliatti fejlesztett tovább.⁴⁵ Az ebből fakadó vádakot maga Gramsci

⁴⁰ Aurelio Lepre: Bordiga e Gramsci di fronte alla guerra e alla Rivoluzione d' Ottobre; „Critica marxista”, 1967/4—5, 134.

⁴¹ Jelentős cikk erről a témáról Szabó András György „Gramsci és a leninizmus” („Világosság”, 1971/10., 11.) c. írása.

⁴² Achille Occhetto: Un teorico della rivoluzione in Occidente; „Rinascita-Contemporaneo”, 1976/15, 25.

⁴³ Antonio Gramsci: „Filozófiai írások”, 322. (Kiemelés tőlem — Sz. T.)

⁴⁴ Uo.

⁴⁵ Erről írt Görög Tibor „Olasz út a szocializmushoz P. Togliatti életművében” („M. M. Tájékoztató”, 1974/3—4, 83—99.) címmel.

utasítja vissza,⁴⁶ de hangoztatják az évforduló kapcsán a Gramsci-követők is. Olyan képet kapunk így a gondolkodóról és a tett emberéről, amely eredeti gondolataival gazdagította a marxizmus – leninizmust, anélkül, hogy revidálta volna azt.

3. 3. 2. Ez a hangnem és az alkotó hozzájárulás hangsúlyozása jellemezte a Gramsci halálának harmincadik évfordulójára Cagliari-ba – szülőföldjére, Szárdiniába – összehívott második Gramsci-konferenciát, amelynek ideje alatt számos újszerű előadás hangzott el Gramsci egész munkásságáról. M. Spinella így értékeli a végzett munkát: „A Kongresszus munkája során megerősítette azt, hogy Gramsci eredetien járult hozzá a marxizmushoz . . . Gramsci nemcsak abban marxista – leninista, hogy szellemi mestereinek alapvető állásfoglalását hűen 'interpretálja', hanem abban a képességében is, hogy elmélyítse és továbbfejlessze azokat a marxista gondolat elferdítése ellen vívott heves polémia-ban.”⁴⁷ Jogosan merült fel a világ minden részéből egybegyűlt kutatók részéről az az igény, hogy szakítsanak az eddigi értelmezésekkel, azért, hogy „elkerüljük azt a veszélyt, amit a múltban nem kellőképpen vettünk figyelembe, hogy kanonizáljuk e lapokat és jegyzeteket, kiszakítva őket történeti gyakorlati összefüggéseikből . . . és minden időre érvényes politikai akció és interpretációs 'sémákra' és 'normákra' szűkítsük le azokat.”⁴⁸ Körülbelül ezekben lehet összefoglalni azokat a kutatási alapelveket, amelyek segítenek a kutatóknak abban, hogy Gramsci életművét helyesen, legendáktól megtisztítva lehessen vizsgálni. Ehhez segítette hozzá mind a szakembereket, mind a közönséget az a szinte megszámlálhatatlan írás, jegyzet, tanulmány, amely az évforduló alkalmával napvilágot látott és amelyekből már idáig is sokat idéztünk.

Most még csak arra utalunk röviden, hogy a Gramsci életművével való általános számadás közben elhangzottak olyan előadások, megjelentek olyan írások, amelyek helytelenül és tévesen értelmezték Gramsci helyét a filozófia történetében vagy akár egész elméleti rendszerét is. Így például Lubomir Sochor⁴⁹, aki Lenin kárára igyekszik Gramsci filozófiai megalapozottságát előtérbe állítani, ami mindenképpen helytelen törekvés. Norberto Bobbio pedig a konferencián tartott előadásában minőségi különbségként értékeli a Gramsci és Lenin közötti elméleti eltéréseket és úgy véli: Gramsci Marxszal szemben is alapvető újdonságot jelent a marxizmus filozófiájában. Ez, valamint egész Gramsci-felfogása igen nagy vitát eredményezett, amelynek 1968-ban, de még 1971-ben is volt visszhangja.⁵⁰ Erre az időre – mint azt a heves polémikák is tanúsítják – a

⁴⁶ „A fejlődés kétségkívül a nemzetköziség felé tart, a kiindulópont azonban nemzeti jellegű . . . De a távlat nemzetközi jellegű és nem is lehet más.” Uo. 236.

⁴⁷ Mario Spinella: „Fecondità del pensiero di Antonio Gramsci; „Rinascita”, 1967/17, 9.

⁴⁸ Uo.

⁴⁹ Írása – nem kis bonyodalmat okozva a közvéleményben – magyarul is megjelent „Gramsci és Lenin, két filozófus” címmel („M. M. Tájékoztató”, 1968/1, 131–140.) Foglalkozik e cikkkel Wirth Ádám „Lenin, a filozófus” (Kossuth 1971) c. cikkében, s támadja Huszár Tibor is Gramsci filozófiai írásaihoz írt „Bevezető”-jében.

⁵⁰ N. Bobbio „Gramsci e la società civile” c. cikkében (lásd a kongresszus aktáit „Gramsci e la cultura contemporanea”) ugyanis azt igyekszik bizonyítani, hogy Gramscinál a középponti kategória az ún. polgári társadalom. Ezzel szemben Jacques Texier helyesen hangsúlyozza, hogy ha a polgári társadalom lenne a központi fogalom Gramsci filozófiájában, akkor ez a baloldali hegeliánusok koncepciójával lenne azonos, akik a kulturális hegemoniát tartották az állam fő funkciójának, s a polgári társadalom főszereplőinek pedig az értelmiség különböző rétegeit, (Lásd J. Texier: Gramsci, teorico delle sovrastrutture e il concetto di società civile; „Critica marxista”, 1968/3.) A központi fogalom az állam, ahogy azt N. Badaloni hangsúlyozza (lásd Badaloni: „Il marxismo

Gramscsi-kutatók és követők úgy felkészültek, hogy képesek voltak a torzításokkal, a szándékos belemagyarázásokkal azonnal, s nemcsak retorikus vagy ideologikus módon felvenni a harcot, hanem, Gramscsi módszerét alkotóan is továbbfejlesztve, tudományosan is. Most kezd igazi tartalommal megtelni az a követelés: „Az olasz kultúrát nem retorikára, hanem tudományos alapokra kell helyezni.” (Luporini.) Az új szempontú kutatásokat segíti még az is, hogy éppen ebben az évben kezd meg működését az OKP kiadója, az Editori Riuniti, amely rögtön hozzá is lát Gramscsi műveinek kiadásához.

A szomorú alkalom — Gramscsi halálának harmincadik évfordulója — a konferencián túl is igen ösztönzően hatott munkásságának tanulmányozására. A folyóiratok ekkor megjelent különszámaiban számos újszerű megállapítás, kritikailag és fejlődésében eddig még nem vizsgált téma feldolgozása található. Erre — úgy gondoljuk — kiváló példa a *gyakorlat filozófiája* terminus pontosítása és fejlődésében való vizsgálata. Eddig ugyanis az volt az általánosan elfogadott — egyébként nálunk mind a mai napig gyakran ismételt — felfogás, hogy Gramscsi a gyakorlat filozófiája elnevezést a börtöncenzúra miatt használta; éppúgy, mint más gondolkodók, Trockij, Sztálin, de Marx és Engels vagy Lenin is álnéven szerepeltek írásaiban. E lényeges kérdés vonatkozásában hamarosan kiderült: a gyakorlat filozófiája terminus nem pusztán fedőneve a marxizmusnak, ez túlságosan is leegyszerűsítő magyarázat lenne. Egyszerűen meggyőződhet erről bárki, aki kezébe veszi akár Gramscsi műveinek magyar kiadását, a „Filozófiai írások”-at, s megnézi csupán a tartalomjegyzéket: rögtön szembeötlenek ilyen címek: „Marx és Hegel,” „Hogyan bírálja Croce a marxizmust?” stb., ugyanakkor ezek mellett szó van a gyakorlat filozófiájának alkotórészeiről, történetiségéről stb. Nyilvánvaló, hogy itt is a differenciáló vizsgálati módszer vezet csak eredményre. Ezt végzi el 1967-ben közzétett írásában V. Gerratana, aki a „Börtönfüzetek” kritikai kiadásának előkészítése közben fedezte fel, hogy 1932-ben Gramscsi munkáiban írásreformot hajtott végre, s azután egészen a füzetek befejezéséig — 1935-ig — mindig a praxis filozófia fogalmát használta a marxizmus helyett, bizonyos óvatosság miatt. Azonban ha fejlődésében vizsgáljuk az írásokat, kiderül, hogy előbb is használta e fogalmat, de más értelemben, amely az olasz marxista hagyományokhoz köti őt. Így ír erről Gerratana: „Persze a gyakorlat filozófiája Gramscsi számára nemcsak konvencionális fogalom, mert írásának reformja előtt is használta, de specifikusabb értelemben, amely elég közel állt a Labriola által használt ezen kifejezés értelméhez, — azaz a marxizmus alapvető filozófiai magját jelentette. De aztán később, hogy elkerülje a marxizmus szót, Gramscsi mindig a részt nevezi meg az egész helyett.”⁵¹ Az életmű fejlődésében való vizsgálata tehát — a kezdeti, felszínes megállapításokon túl — olyan mély és *tartalmi* összefüggések feltáráshoz vezet, amely egyedül tarthat igényt a tudományos jelzőre és a torzításmentes bemutatásra. Joggal mondhatjuk tehát, hogy az évfordulóra rendezett

italiano degli 'anni sessanta”, Ed. Riuniti-Istituto Gramscsi, 1971, 113.), mert az egyaránt magában foglalja a politikai társadalmat és a polgári társadalmat. Munkásságának egészét kell tehát mindig figyelembe venni, ez is azt bizonyítja.

⁵¹ V. Gerratana: Punti di riferimento per un'edizione critica dei Quaderni del carcere; „Prassi rivoluzionaria . . .”, 257. Nálunk erről lásd Endreffy Zoltán „Gramscsi és a gyakorlat filozófiája” („Magyar Filozófiai Szemle”, 1970/3–4, 691–698.) c. cikkét. Szükséges lenne még — Hermann István útmutatása nyomán — Gramscsi és a praxis filozófiai vonulat kapcsolatának feltáráására is, amely pontosítaná a gramscsii praxis fogalmat és elkülönítené azt a többi felfogástól.

konferencia és az ezzel kapcsolatos egyéb publikációk „döntő mérlegkésztései” időszakot jelentenek a Gramsci-kutatások számára és határozott felhívást a kutatások intenzívebb fejlesztésére,⁵² ahogy Spinella mondja az 1967-es év eseményeit kommentálva.

3. 3. 3. A „Tőkét olvasni”⁵³ első kiadása óta foglalkoztatja a nemzetközi, de különösen a francia és olasz filozófiai életet, az az értelmezés, amit Louis Althusser ad az olasz filozófia nagy alakjáról, Gramsciről. Ebben a munkájában — mint ismeretes — a Gramsci-féle historicizmussal és humanizmussal száll vitába és igyekszik kimutatni ezen koncepció tarthatatlanságát. Althussernek e könyvében kifejtett álláspontját épp ebben az időben kezdik komolyabban is támadni olasz filozófusok. Nálunk e munkát — eredeti módon — bírálja Huszár Tibor, aki a gramscii rendszer *egészének* elemzése kapcsán nem fogadja el az althusseri álláspontot.⁵⁴ Mi erre a vitára most nem térünk ki, hiszen elegendőnek tartjuk az erről megjelent írásokat, amelyek egyértelműen állást foglalnak Althusserrel szemben, — csak arra utalunk, hogy a vita 1968-as újbóli fellángolás kapcsán⁵⁵ az olasz filozófusok többsége ismét tanúsította, hogy elméleti vitában is hajlandó és képes megvédeni Gramsci alapvető tételeit. A filozófia, a politika és a tudomány kapcsolatának témájáról kialakult újabb vitában N. Badaloni — Althusserrel szemben — kifejti, hogy az túlhangsúlyozza — a francia filozófiai hagyományoknak megfelelően — a tudományokban uralkodó racionalitás jelentőségét. „Althusser — mondja Badaloni — úgy határozza meg a filozófiának a politikához való viszonyát, mint világnézeti viszonyt, a tudományhoz való viszonyát, mint valami tudományos racionalitáshoz való viszonyt.”⁵⁶ Jogosan kérdezi ezután Badaloni: a filozófia és a politika viszonya nem öleli-e fel a tudományos racionalitás igényét is? Hiszen éppen a „Tőke” rá a bizonyíték, hogy mennyire összefügg politika és tudományosság: a forradalmi tudatosság csak így gazdagodhat a tudományos racionalitással. Sőt, ha a világnézetet elszakítjuk a tudományosságtól, akkor nem érthetjük meg Gramsci egész filozófiájának rendszerét, amely feltételezi az elmélet és a gyakorlat egyidejű figyelembevételét. L. Gruppi is hasonlóan érvel Althusserrel szemben, s kiemeli, hogy Gramscinál a filozófia az ember — társadalom — természet komplex kapcsolata épül, amely elemeket a praxis köt össze egymással. Althusser pedig épp ezt nem veszi figyelembe. Az olasz marxisták és Althusser vitája a későbbiek során is — más-más témákban — folytatódik, sőt az Althusser-ügy újabb fejleményeivel még ma sem vesztette el aktualitását.⁵⁷

Összegzőképpen feltétlenül újból hangsúlyozni kell, hogy a Nagy Októberi Szocialista Forradalom 50. évfordulójára, Gramsci halálának 30. évfordulójára,

⁵² Mario Spinella, i. m. 9.

⁵³ L. Althusser: „Lire le Capital”, I—II, Maspéro, Párizs 1965. Olasz kiadása 1968-ban Milánóban jelent meg. Lásd magyarul csak válogatások a „Marx — az elmélet forradalma” (Kossuth, Budapest 1968) c. kötetben.

⁵⁴ Huszár Tibor: Antonio Gramsci; „Antonio Gramsci: Filozófiai írások”. Ezen túl még számos cikk foglalkozik e témával, közülük ki kell emelni Fekete Sándor „Marxizmus és történelem” („Kritika”, 1968/6.) c. cikkét és Maróti Lajos „A múlt jövő nyomában” (Magvető 1971) c. könyvét.

⁵⁵ Althusser cikke nyomán lásd L. Althusser: La filosofia la politica e la scienza; „Rinascita”, 1968/11, 23—24.

⁵⁶ N. Badaloni: Il compito del filosofo; „Rinascita”, 1968/11, 24—25. Válasz Althussernek.

⁵⁷ Lásd L. Gruppi: Althusser, ideologia e apparati ideologici di Stato; „Critica marxista”, 1971/1, 148—151., valamint: Justesse e philosophie par L. Althusser; „La Pensée”, 1974/176. és Kolumen János: Az Althusser-ügy; „Világosság”, 1974/1.

valamint az Althusserrel folytatott vitában olyan írások születtek olasz — de más nemzetiségű — kutatók tollából is, amelyek talán önmagukban is bizonyítják: a polémia hevében sikeresen tudják megvédeni — sőt továbbfejleszteni is — Gramsci elméleti koncepcióit és gyakorlatát úgy, hogy közben igyekeznek elkerülni a retorikát, a felszínességet és a dicsőítést.⁵⁸ Azért is kell jelentős fordulópontnak értékelnünk 1967-et, mert erre az időszakra áll össze az az anyag, amely alapján a gramscii intenciók értelmében el lehet végezni e posztumusz életmű rekonstruálását. Már nagy vonalakban ismerjük életét G. Fiori könyvéből,⁵⁹ rendelkezésre áll 1914—26-ig, letartóztatásáig írt munkáinak viszonylag teljes gyűjteménye,⁶⁰ s már elkezdtek — V. Gerratana vezetésével — a „Börtönfüzetek” kritikai kiadásának szerkesztését. A Gramsci-kutatások tényleges fellendítésére nyílik ezzel új lehetőség, amit a kutatók nagyrészt ki is használnak. Ennek — néhány évvel később — érezhető hatása van a magyar kutatók között. Részletkérdésekig menően — mint Huszár Tibor az értelmiség vonatkozásában — fejlesztik tovább gondolatait, s főleg 1970-től érthetően soroljuk Gramscit a marxizmus klasszikusai közé. A hazai kutatások fellendülésére legjobb példa — amely mintegy keretbe foglalja a magyar Gramsci-kutatásokat — a Komját Irén által válogatott, szerkesztett „Levelek a börtönből” két kiadásának (1949, 1974) összehasonlítása. Ez azt a fejlődést is mutatja, amit a hazai marxista filozófiai élet megtett a kezdetektől napjainkig.⁶¹ Ez a fellendülés azonban nem problémamentes. Először is sokan — talán nem minden alap nélkül — arról beszélnek, hogy a fellendülés csak harminc évvel Gramsci halála után kezdődik, s „Az biztos — mondja Gerratana —, hogy a Gramsciról szóló tanulmányok és kutatások jelentős megsokszorozódása ellenére, idáig bizonyos töredékességgel és megszakítottsággal haladtunk előre”⁶² — s az 1967-tel kezdődő időszakban a kutatások *intenzív* és rendszeres fejlesztésére van szükség. Másrészt ebben az időszokban is vannak — éppen a fellendült kutatások következtében — olyan interpretációs kísérletek, amelyek részlegesen vagy egyoldalúan állítják be elemzéseik során a gramscii életművet. Erre példa M.-A. Macciocchi nemrég megjelent könyve. — Ezentúl szólni kell még olyan értelmezési kísérletekről is, amelyek újbóloldali elméletek alátámasztására használják fel Gramsci műveit. Ezek közül is fontos említést tenni az éppen e korszak kezdetén jelentkező, de hatásában az egész korszakon végighúzódo Praxis-kör⁶³ Gramsci-értelmezéséről, amelynek — véleményünk szerint — közvetlen visszhangja is van hazánkban, az ún. társadalomontológiai irányzat bizonyos képviselőinél. Mind ezen újszerű vagy nem újszerű értelmezések *együttesen* jellemzik az 1967-tel kezdődő időszakot, s a korszak megítélésénél egyaránt figyelembe kell venni mind a torzító, mind a teljesen újszerű kutatások eredményeit.

⁵⁸ Ezt segíti elő a szintén ebben az évben megjelent könyv, P. Spriano: „Storia del Partito Comunista Italiano” (Einaudi, Torino 1967), amely reálisan tárja fel az OKP történetét és Gramsci szerepét.

⁵⁹ Giuseppe Fiori: „Vita di Antonio Gramsci”, Laterza, Bari 1966.

⁶⁰ Kiadták „Scritti politici” címmel.

⁶¹ Erről részletesebben lásd cikkemet: Szabó Tibor: Antonio Gramsci Magyarországon (Bibliográfia 1948—1975); „O. M. Tájékoztató”, 1975/3, 111—121.

⁶² Valentino Gerratana: Gramsci „giornalista”; „Critica marxista”, 1968/3, 178.

⁶³ A Praxis-kör filozófusai éppen 1967-ben adták ki folyóiratuk harmadik számában azokat az értelmezéseket, amelyből kiindulva lehetne részletesebben is felvázolni koncepciójuk körvonalait. A „Praxis” 1967/3-as számában M. Markovic, P. Vranicki, F. Marek és mások közöltek írást.

4. Néhány konkrét következtetés is adódik az eddigi interpretációk felvázolásából a jövőbeni kutatás számára, mert kétségkívül a minuciózus filológiai munkán túl, amely Gramsci szerint is csak alapját — igaz: szükséges alapját — képezi egy (posztumusz) életmű teljes és elméletileg is hű rekonstrukciójának, — a kutatásnak úgy kell összeállítani egy Gramsci-képet, hogy az teljes legyen, de ne konstruált egész, s szolgálja, módszereit tekintve is, a további gyakorlati relevanciájú elméleti kutatásokat. Éppen ezt a nem könnyű munkát lehet elősegíteni, ha figyelembe vesszük a következőket.

Egyszer s mindenkorra szakítani kell, mint azt az eddigi eredményeink is bizonyítják, azzal a szemlélettel, amely a forradalmár életének túlbecsülése folytán majdnem kizárólag forradalmi cselekvésére — pártban végzett munkájára, hősies helytállására a börtönökben — teszi a hangsúlyt,⁶⁴ s így bizonyos vonatkozásban, kimondottan vagy kimondatlanul, lebecsüli elméleti munkájának jelentős eredményeit. Ugyanakkor ennek ellenkezőjére is vigyázni kell: főleg az 1967-tel kezdődő időszakban észlelhető az interpretációk azon fordulata, mely háttérbe szorítva gyakorlati munkásságát, az attól elszakított elmélet, a tiszta teória fontosságát hangsúlyozza — talán éppen az előző időszakok ellentétes tendenciájával szemben. E tiszta elméleti kidolgozás tipikus példája — az egyébként jelentős — Nardone könyv⁶⁵ közzététele, amelyről joggal mondja Landi: „Így az forog kockán, hogy olyan Gramsci-értelmezéshez jutunk el (azaz Gramsci a politikát csak ‚elgondolta’), amelyben elveszni látszanak a szájak a harcos politikushoz és eltűnik a politikai és történelmi mozgás dimenziója, amelynek a marxizmus csupán ‚tudománya’.”⁶⁶ Az újabb Gramsci-kutatások egyik fő témája tehát a filozófiai és politikai aspektusok közötti helyes összhang megállapítása kell hogy legyen.

Végül újból ki kell emelni, hogy Gramsci igazi megértésében csak akkor lehet lényegesen előrelépni, ha egész életművét, figyelembe véve az egyes témákat, de magát az egészét is, *fejlődésében*, alakulásában vizsgáljuk, s betartjuk mindazon módszertani útmutatásokat, amelyekről cikkünk elején Gramsci nyomán szóltunk.

⁶⁴ Erről egyébként is a forradalmárok típusait felvázoló Lukács-könyv tanulmányozása után lehet pontos képet kapni. Lásd Lukács György: „Lenin” (Magvető 1970).

⁶⁵ „Il pensiero di Gramsci”, De Donato, Bari 1971, 548.

⁶⁶ Diego Landi: La struttura del pensiero di Gramsci; „Critica marxista”, 1971/3, 196.